

Vilniaus universitetas
TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ IR POLITIKOS MOKSLŲ INSTITUTAS

Lyginamosios politikos magistro programa
Šiuolaikinė lyginamoji istorinė sociologija

Kazys Pupinis
Giedrius Valeika
Jolanta Vyšniauskaitė

**DEMOKRATIJA IR AUTORITARIZMAS TARPUKARIO LIETUVOJE:
SISTEMINĖ ATVEJO ANALIZĖ**

DALYKO RAŠTO DARBAS

Darbo vadovas: Prof.Habil.Dr.Zenonas Norkus

Vilnius, 2012 m. gegužės 15 d.

TURINYS

Įvadas.....	4
1 Lietuvos valstybingumo situacija: valstybės ir tautos kūrimas	5
2 Socialinės takoskyros	7
2.1 Centro-periferijos skirtis.....	7
2.2 Valstybės-Bažnyčios takoskyra ir religinė skirtis	10
2.3 Ekonominės skirtys	11
2.4 Kaimo-miesto takoskyra.....	13
3 Tarpinės struktūros	13
3.1 Interesų grupės.....	13
3.2 Politinės partijos	14
3.2.1 Dešniosios partijos	14
3.2.2 Kairiosios partijos.....	15
3.2.3 Tautinių mažumų partijos.....	16
3.2.4 Komunistų partija	16
4 Institucinė sąranga	17
4.1 Ekonominė padėtis prieškarui ir tarpukario pradžioje.....	17
4.1.1 1918-1940m. žemės reforma	17
4.1.2 Žemės reformos padariniai	18
4.1.3 Klaipėdos krašto įtaka tarpukario Lietuvos ekonomikai	18
4.2 Rinkimai	19
4.3 Tarpukario Lietuvos konstitucijos	21
4.4 Tarptautinis veiksnys	Error! Bookmark not defined.
5	22
6 Perversmas.....	22
6.1 Perversmo ištakos	22
6.2 Pasirengimas perversmui	24
6.3 Perversmas.....	25
7 Naujasis režimas Lietuvoje.....	25
7.1 Karo padėtis Lietuvoje.....	26
8 Ar Lietuvoje buvo fašistinis režimas?	27
IŠVADOS.....	29

LITERATŪRA.....	30
Monografijos:	30
Straipsniai iš žurnalų:	31
Straipsniai rinkiniuose:	32
Dokumentai:	32
Tyrimai:	32

Ivadas

Demokratinės politinės santvarkos žlugimo, kurį lydi įsitvirtinęs autoritarinis ar totalitarinis režimas, klausimas ne vieną dešimtmetį buvo sprendžiamas politikos mokslų atstovų. Neprarado aktualumo jis aktualumo šiandien, nors daug įtakingų mokyklų pateikė svarius teorinius aiškinamuosius modelius, tačiau neretai jie nestokoja universalumo, mažai ką bepasakydami apie individualius atvejus, specifinę jų žlugimo raidą. Giluminė sisteminė atvejo studija gali pasitarnauti ne tik tikrinant teorijas, bet ir keliant prasmingus pastebėjimus, teorijų tobulinimui ar naujų formulavimui. Tad šiame darbe užsibrėžiama išnagrinėti demokratijos žlugimo priežastis modernioje Lietuvos valstybėje tarpukariu bei ištirti po to įsigalėjusio režimo savitumus, siekiant išsiaiškinti, ar galima pagrįstai tvirtinti, jog tarpukariu Lietuvoje buvo fašistinis režimas, kuriam, anot Izraelio Lemperto, yra būdinga stiprios, griežtos valdžios koncentracija asmens ar mažos grupės rankose, vykdomosios valdžios išaukštinimas, vado kultas, visuomenės gyvenimo unifikacija bei ekonomikos reguliavimas (Lempertas, 1975: 34). Minėtajam tikslui atsakyti išsikeliami šie uždaviniai:

1. bendrais bruožais nusakyti šalies institucinę sąrangą ir socialinę struktūrą;
2. išanalizuoti tarpukario Lietuvos politinę ir ekonominę dinamiką;
3. įvertinti, kokį vaidmenį suvaidino pagrindiniai vidaus ir išorės veikėjai;
4. išsiaiškinti, kas lėmė demokratijos žlugimą tarpukario Lietuvoje;
5. ištirti įsitvirtinusio režimo fašistinį aspektą.

Šiame darbe bus atliekama sisteminė vieno atvejo analizė, pasitelkus D. Berg-Schlosserio ir J. Mitchello analitinę schemą, pateiktą jų knygoje *Conditions of Democracy in Europe, 1919-1939. Systematic Case Studies*.

1. Lietuvos valstybingumo situacija: valstybės ir tautos kūrimas

Tarpukario laikotarpis šalies istorijoje žymi valstybės kūrimo ir kovų už jos nepriklausomybę bei pripažinimo etapą. Senoji Lietuva, kelis amžius būdama viena didžiausių Europos valstybių, 1795-1918 m. išnyko iš Senojo žemyno politinio žemėlapiu, kai Abiejų Tautų Respubliką pasidalino Rusijos ir Prūsijos imperijos bei Austrijos Karalystė¹. Po trijų pasidalijimų absoliuti didžioji dalis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau - LDK) teritorijų atiteko rusams, o Užnemunė – prūsams. Šis valstybingumo praradimas daugiau nei šimtmečiui ir LDK teritorijos padalijimas į Didžiąją ir Mažąją Lietuvos ne tik buvo dar vienas sunkinanti aplinkybė lietuvių valstybės ir tautos kūrimo, bet ir vėliau išliko socialinių takoskyrų, integracijos sunkumų ar neloyalumo grėsmės šaltiniu. Tačiau XIX a. antrojoje pusėje, Europoje vyraujant Romantizmo epochos idėjoms, politiškai atskirtus kraštus ėmė vienyti formuojama nauja – etnolingvistinė – tautos samprata, kuri vėliau turėjo įtakos nepriklausomos valstybės, išskirtinai siejamos su lietuvių tauta, konstravimui. Kaip pastebėjo Czesławas Miłoszas, XIX a. pabaigoje Lietuva atbunda iš politinės civilizacijos subjekto, tapdama filologijos produktu².

Pastarajam virsmui įvykti netiesiogines sąlygas sudarė 1830-1831 m. ir 1863-1864 m. sukilimai, kurių vis labiau didino priešiškamą rusinimo politikai ir pačiai valdžiai, ką skatino ir po numalšinimo sekdavusios naujos represijos ar griežtesnė asimiliacinė politika. Po sukilimų kilusių emigracijos bangų išeiviai, susibūrę į įvairius susivienijimus, vėliau tapo svarbia parama, kuriant valstybę ir tvirtinant jos pamatus, nors iš pradžių jie ir nekėlė Lietuvos kaip atskiros nepriklausomos valstybės (be Lenkijos) idėjos (Aleksandravičius, 2000). Bet svarbiausia – šie sukilimai sukūrė proveržį lietuvių tautiniam judėjimui, skatino savo identiteto gryninimą (Senn, 1992: 12), jau po 1863-1864m. sukilimo nebebuvo reikšmingai kalbama apie lietuvių ir lenkų bendros valstybės nepriklausomybę.

Tuo tarpu labiau tiesioginė įtaka kilo iš XIX a. vidurio Bajoriško lituanistinio sąjūdžio, susijusio su švietimo reforma, ir po jo sekusio Žemaičių sąjūdžio, kilusio kaip atsakas pirmajam. Abiejų sąjūdžių siekiai nebuvo tapatūs, bet jie leido atkreipti dėmesį į lietuviybės ir lenkiškumo skirtį, sukūrė teigiamą konotaciją valstietijos kultūrai, su kuo išskirtinai buvo vėliau siejama

¹ Tiesa, griežtesnės nacionalistinės linijos besilaikantys galėtų Lietuvos valstybingumo praradimą (atsisakymą) sieti jau su Liublino unija, kai 1569 m. LDK ir Lenkijos Karalystė sudarė susiviejimą, įkurdamos Abiejų Tautų Respubliką kaip federacinę monarchiją. Nors šia unija buvo dalinai apribotas Lietuvos suverenitetas, neteko nemažos dalies teritorijų *etc.*, tačiau LDK savarankiškai tebeorganizavo kunigaikštystės gyvenimą likusioje teritorijos dalyje, kur veikė atskira teisinė sistema, vykdomoji valdžia, išliko valstybinė simbolika *etc.*

² E. Aleksandravičius. *E. Aleksandravičiaus paskaita*. Rasta: <http://www.tvdu.lt/senas/node/14>, žiūrėta: 2012 04 29.

etnolingvistinė lietuvių tautos samprata. Taip pat XIX a. antrojoje pusėje reikšmingai įsitraukė ir Katalikų Bažnyčia, labai plačiu spektru paveikdama Lietuvos valstybingumo idėjos formavimąsi: pirma, ji netiesiogiai kūrė palankias sąlygas valstietijai tapti valstybinio gyvenimo subjektu, antra, dvasininkija kaip savarankiška socialinės ir politinės pakraipos institucija organizavo priešinimąsi rusifikacijai bei ugdė į lietuvių orientuotą elitą.

XIX a. pabaigoje minėtasis naujasis lietuvių elitas ėmė kelti valstybės sukūrimo etnografinėse Lietuvos ribose ketinimus kaip politinius klausimus, grįsdami nepriklausomą šalies egzistavimą istorine teise. Tai tapo viena pagrindinių deklaracijų besikuriančių partijų ir organizacijų programose: siekis atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę buvo paskelbtas 1896 m. Lietuvos Socialdemokratų partijos Steigiamajame suvažiavime, Varpininkai šią idėją išplėtojo savo susitikime 1902 m. *etc.* Bet nepriklausomos demokratinės valstybės kūrimo pradžia labiau gali būti siejama su 1905 m. gruodžio mėn. Vilniuje vykusiu lietuvių suvažiavimu, vėliau pavadintu Didžiuoju Vilniaus Seimu. Jame buvo priimta rezoliucija dėl Lietuvos autonomijos, pasinaudojus 1904-1905 m. Japonijos–Rusijos karo atskleistu pastarosios šalies pažeidžiamumu, ką patvirtino ir vėliau sekusios valdžios nuolaidos (Truska, 2009: 20-21). Suvažiavime priimtoje antrojoje rezoliucijoje buvo siekta apibrėžti Lietuvos autonomijos teritoriškumo ribas, apimančias etnografinę Lietuvą ir su šia ekonomiškai, kultūriškai bei tautiškai susijusius pakraščius: Kauno, Vilniaus (be rytinių žemių), Suvalkų (šiaurinę ir centrinę), Gardino (tik vakarinė dalis) gubernijas ir Naugarduko apskritį, įėjusią į Minsko gubernijos teritorijas (Truska, 2009: 31-34). Tad Didžiajame Vilniaus Seime buvo padėti modernios valstybės pamatai – politinės autonomijos teritorizavimas, kas tarpukaryje išliko aktualiu politinės darbotvarkės klausimu.

Tačiau valstybės kūrimui realiai palankios sąlygos, kada politinės partijos galėtų siekti įgyvendinti nepriklausomos valstybės viziją, susidarė tik Pirmojo Pasaulinio karo metais, atnešusiais geopolitinius ir ideologinius pokyčius: pasikeitusi lietuviškų gubernijų priklausomybė, Rusijoje revoliucija, tautų apsisprendimo idėjos iškilimas *etc.* (Truska, 2009: 39). Kai Lietuvos žemes užėmusiems vokiečiams ėmė grėsti pralaimėjimas, Lietuvos autonomijos siekis išaugo į nepriklausomos valstybės kūrimo tikslą. 1915 m. pabaigoje partijos sudarė penkių asmenų Politinį biurą, kuris turėjo ginti Lietuvos interesus. Be to, ir įvairiose kitose valstybėse ėmė burtis nepriklausomybės šalininkai į grupes, pavyzdžiui, Amerikos lietuvių Seimas.

1916 m. birželio 10 d. Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti, įkurtos 1914 m. Rusijoje, Centrinio komiteto nariai vokiečių kariuomenės Rytų fronte vadui įteikė du memorandumus, kuriuose įvardytas siekis atkurti demokratiniiais pagrindais grindžiamą nepriklausomą Lietuvos valstybę su sostine Vilniumi. Tik praėjus dar metams, artėjant pralaimėjimui kare, Vokietija tapo suinteresuota okupuoto krašto palankia vyriausybe, tad 1917 m.

rugsėjo 18-22 d. įvyko lietuvių konferencija, kurioje išrinkta dvidešimties asmenų Lietuvos Taryba, anot vokiečių, turėjusi būti tik patariamoji institucija, realiai nustatinėjo būsimos valstybės bruožus. Iš pradžių karo baigtis leido įsitraukti į derybas ir svarstyti Lietuvos, atiskyrusios nuo Rusijos ir sukūrusios savo valstybę, kariniais, ekonominiais ir politiniais ryšius susietos su Vokietija, idėją, tik daliai Tarybos narių nesutikus ji buvo atmesta. Netrukus, 1918 m. vasaro 16 d., buvo priimtas Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimo aktas vieningai visos Tarybos, kuriai vadovavo jau ne be Antanas Smetona, o Jonas Basanavičius. Ši data žymi moderniosios Lietuvos valstybingumo pradžią.

2. Socialinės takoskyros

Valstybėje susiklostę socialiniai santykiai kaip socialinės skirtys ar takoskyros yra aktualūs socialinius ir politinius procesus formuojantys veiksniai. Abipus struktūrinio lūžio kaip tam tikro socialinio pasidalijimo formuojasi skirtingos socialinės grupės, ilgainiui institucionalizuojamos politinių partijų, taip tapdamos formuojančiomis valstybės partinę sistemą. Seymouras Martinas Lipsetas ir Steinas Rokkanas, pabrėždami takoskyroms būdingus politinius-socialinius pasidalijimus į kolektyvinio identiteto grupes ir jas lydinčią organizacinę išraišką, išskyrė keturis pagrindinius lūžius, susiformavusius Vakarų pasaulio visuomenės istorijoje: darbo-kapitalo, centro-periferijos, Valstybės-Bažnyčios ir kaimo-miesto (Rokkan, 1967). Takoskyrų intensyvumą ir reikšmę atskiroje valstybėje labiausiai formuoja ir apibūdina jos nacionalinė istorija: vėlai įvykus modernizacijos ir industrializacijos procesams, šaliai, išlikus agrariniam kraštui, nepatyrusiam revoliucinės kaitos, modernios Lietuvos valstybės socialinės skirtys buvo iš esmės nuosaikios. Santykinai didžiausios įtampos šaltinis kilo iš siekio kurti nepriklausomą Lietuvos valstybę ant homogeniškos etnolingvistinės tautos pamatų. Grynios tautinės valstybės samprata neišvengiamai turėjo susidurti su istoriškai susiklosčiusia centro-periferijos skirtimi, artimai susijusi su kitais mažiau aštriais antagonizmais.

2.1. Centro-periferijos skirtis

Moderni Lietuvos valstybė 1923 m. apėmė XX a. teritorijas, kurias dalinosi Rusijos ir Prūsijos imperijos. Didžioji ir Mažoji Lietuvos ilgą laiką ne tik nebuvo vientisu politiniu vienetu, bet ir šimtmečius vystėsi skirtinguose kultūriniuose ar net civilizaciniuose laukuose. Didžioji Lietuva, kurioje gyveno 2-2,5 milijono lietuvių (Senn, 1992: 11), nebuvo laikoma politine ar tam tikra teritorine visuma, ji buvo padalinta į tris atskirus Rusijos imperijos administracinius vienetus. Čia carinė valdžia vykdė intensyvią asimiliacijos politiką: draudė lietuviškas knygas, spaudą,

lotyniškai rašmenimis, panaikino Lietuvos Statutą³, uždarinėjo lietuviškas mokyklas *etc.* Taip Rusijos imperijos valdžia siekė išspręsti separatistines grėsmes, skirdama didelį dėmesį krašto švietimo ir kultūros reguliavimui, dėdami pastangas supriešinti lietuvių ir lenkų tautas (Liekis, 2010). Tarp minėtųjų tautų istoriškai užsimezgsios sąsajos taipogi formavo išskirtinį Didžiosios Lietuvos tapatumą.

Tuo tarpu Mažosios Lietuvos lietuviai, kurių susitelkusių Rytų Prūsijos dalyje galėjo būti apie 200 000, istoriškai, o tuo pačiu ir kultūriškai, buvo labiau susiję su vokiečiais (Senn, 1992: 11), jie nepatyrė tokios griežtos asimiliacinės politikos: nebuvo uždrausta lietuviška spauda ar ribojama kultūrinė, švietėjiška veikla, ką iliustruoja ir faktai, jog didžioji dalis lietuviškos spaudos, platinamos Didžiojoje Lietuvoje, buvo spausdinama prūsams priklausiusiose lietuvių teritorijose. Po Pirmojo pasaulinio karo Klaipėdos kraštas buvo atskirtas nuo Vokietijos ir patikėtas Antantės jurisdikcijai: 1920-1922 m. šias teritorijas prie Baltijos jūros administravo Prancūzija (Sirutavičius, 1997). Nepaisant minėtųjų aplinkybių, tiek Rusijos, tiek Prūsijos lietuviai visą laiką siekė bendros nepriklausomos Lietuvos valstybės, o juos labiausiai siejantis pagrindas buvo kalba.

Klaipėdos kraštas prie modernios Lietuvos buvo prijungtas tik 1923 m., susiklosčius palankioms geopolitinėms aplinkybėms, kai didžiosios Europos šalys nesutarė dėl Klaipėdos krašto likimo. Prancūzija ir Lenkija pasisakė už laisvo miesto statusą arba prijungimą prie lenkų teritorijų, tuo tarpu Vokietija ir Sovietų Rusija, turėdamos savų išskaičiavimų, pavyzdžiui, Lenkijos įsitvirtinimo suvaržymas, palaikė lietuvių siekį prisijungti Klaipėdos kraštą, pasitelkus improvizuotą „sukilimą“ (Sirutavičius, 1997: 51-52). 1923 m. Lietuvos Vyriausybės *de facto* įvykdytą pajūrio teritorijų prijungimą 1924 m. pripažino *de jure* Antantės šalys, sutarus dėl Klaipėdos krašto plačios autonomijos.

Klaipėdos krašto konvencijai, kurią pasirašė Lietuva ir Antantės šalys, galutinai legitimavus ir taip įtvirtinus lietuvių elito ypatingai svarbia laikytą Klaipėdos krašto priklausomybę iškilo nauji iššūkiai, besisieję su krašto ir visuomenės integracijos problemomis, centro-periferijos takoskyra. Pagal 1923 m. rugsėjo mėn. visuotinį gyventojų surašymą, Lietuvoje (be Klaipėdos ir Vilniaus kraštų) gyveno kiek daugiau nei 2 mln. gyventojų, kurių absoliuti dauguma buvo lietuviai, o kitos tautinės mažumos nebuvo labai skaitlingos. Tuo tarpu Klaipėdos krašte situacija buvo visai kitokia: čia, pagal 1925 m. sausio mėn. surašymą, ypatingai didelę „mažumą“ sudarė vokiečiai – 41,9%, o lietuvių buvo nežymi dauguma – 50,8% visų krašto gyventojų (žr. į lentelę nr.1). Be to, pastarųjų nemenka dalis save apibūdino klaipėdiečiais arba *šišoniškiais*, akcentuodami besiskiriantį

³ Kaip pastebi E. Aleksandravičius, LDK ir kurį laiką ik etnolingvistinės tautos sampratos suformavimo, lietuvių tautinė savimonė siejosi požiūriu į Lietuvos Statutą, šiam jaučiama pagarba ir jo paisymas suponavo identifikavimąsi su lietuvių tauta (Aleksandravičius, 2000).

savo tapatumą nuo Didžiosios Lietuvos tautiečių: esantys autochtonai, kultūriškai paveikti vokiečių, bet išlaikę lietuvių papročius, kalbėję kuršių, lietuvių bei vokiečių kalbų junginiu. Šie buvo labiau linkę save sieti su vietiniais vokiečių politiniais judėjimais, kurie geriau atitiko interesus nei kad Lietuvos partijų politika, ką iliustruoja ir 1925 m. spalio mėn. rinkimai į Seimelį, kai lietuviškos partijos tesurinko 6,1% balsų (Liekis, 2010: 56).

Be minėtojo tautinio pasiskirstymo, identifikacijos problemos, uostamiesčio teritorijos integraciją kliudė ir dar labiau gilino centro-periferijos atskirtį plati Klaipėdos krašto autonomija, apimanti įstatymų leidimą, teismus, administracinius, ekonominius, socialinius, švietimo *etc.* aspektus, lietuvių ir vokiečių kalboms suteiktas oficialių teritorijos kalbų statusas (Sirutavičius, 1997: 55-69). Kita vertus ta pati Klaipėdos krašto konvencija sudarė prielaidas teritorijos didesniai tautiniui homogeniškumui susiformuoti, kur ypatingai svarbus 7-10 konvencijos straipsniuose apibrėžtas pilietybės pasirinkimo klausimas. Klaipėdos krašto gyventojai, pasirinkę Vokietijos pilietybę, per dvejus metus turėjo persikelti gyventi į pastarąją valstybę (Sirutavičius, 1997: 58-59). Tad Klaipėdos teritorija pasižymi visai kitomis demografinėmis tendencijomis: pagal 1924-1926 m. Lietuvos statistikos metraščio duomenis, 1926 m. Klaipėdos mieste ir apskrityje gyveno kiek daugiau nei 64 tūkst. gyventojų⁴, kai 1924 m. buvo per 140 tūkst. (žr. į lentelę Nr.1).

Lentelė Nr. 1. Tautinė sudėtis Lietuvoje.

Tautos	XIX a.	Lietuva (be Klaipėdos ir Vilniaus) 1923 m.	Lietuva (be Vilniaus) 1925 m. ⁵	Klaipėdos kraštas 1925 m.	Lietuva (1923 m. Lietuvos, 1925 m. Klaipėdos krašto ir 1931 m. Vilniaus krašto surašymai)
lietuviai	75,5%	81,7%	80,6%	50,8%	66,7%
žydai	10,5-11%	7,1%	7,2%		8,3%
vokiečiai	5-7%	4,1%	4,1%	41,9%	3,4%
lenkai	5,6%	3%	3%		15,3%
rusai	1,5%	2,3%	2,3%		2,5%
viso		2 028 971	~2 170 000	141 645	

Sudaryta pagal *Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919-1926 metais* ir *Lietuvos statistikos metraštis 1924-1926 m.*

Tačiau minėtieji pokyčiai nesuponavo didesnės Klaipėdos krašto integracijos ar centro-periferijos lūžio nuosaikėjimą. Didžiosios-Mažosios Lietuvos skirtis tarpukariu realiai taip ir nebuvo išspiesta, kuo buvo suinteresuota Vokietija, aktyviai remdama Klaipėdos vokiečius. Tai dar

⁴ Lietuvos statistikos metraštis 1924-1926 m. Kaunas: Valstybės spaustuvė, 1927. 2.

⁵ Sujungti duomenys iš 1923 m. Lietuvos ir 1925 m. Klaipėdos krašto gyventojų surašymo, siekiant apytikriai nusakyti, kaip galėjo pasikeisti valstybės tautinė sudėtis, prijungus Mažosios Lietuvos teritorijas.

labiau išryškėjo naciams atėjus į valdžią 1933 m. Vokietijoje, ką lydėjo vokiečių nacionalistinės pakraipos partijų išaugęs skaičius ir populiarumas.

2.2. Valstybės-Bažnyčios takoskyra ir religinė skirtis

Lietuva didžiąja dalimi buvo religiškai homogeniškas kraštas, tik tarpukariu tapo aktuali Valstybės-Bažnyčios skirtis, institucionalizuota politinių partijų. Nepriklausoma moderni Lietuvos valstybė pasižymėjo įtakinga Romos Katalikų Bažnyčia (toliau - RKB), kuri aktyviai veikė viešajame gyvenime. RKB tikėjimas kaip ir lietuvių kalba buvo esminiai, tarpusavyje persipynę, lietuvių tautos sampratos kūrimo bruožai, kuriuos Rusijos imperija siekė užgniaužti: uždarinėtos ne tik lietuviškos mokyklos, bet ir bažnyčios, vienuolynai, suvaržyta religinė laisvė, nusavintas Bažnyčios turtas *etc.* Šios aplinkybės skatino RKB įsitraukti į kovą prieš rusinimą, o vėliau tuo pačiu dalyvauti siekiant nepriklausomybės ir kuriant valstybės pamatus. Taip RKB tapo glaudžiai susijusi su Valstybe ir politika: kunigai priklausė partijoms, buvo renkami į įvairias politines institucijas, organizavo švietimą *etc.*

Netrukus tokia situacija ėmė kelti įtampa šalies politinio elito tarpe. 1921 m. konfrontacija tarp dviejų koalicinių partnerių – krikščionių demokratų ir socialistų liaudininkų – tapo atvira: pastarieji pasisakė už Bažnyčios atskyrimą nuo Valstybės, jos privilegijų panaikinimo ir civilinių institutų sukūrimą, o pirmieji buvo kardinaliai priešingos nuomonės. Tad nepavykus surasti sutarimo, koalicija iširo, likę pozicijoje krikščionys demokratai tik sustiprino tikybės ir Katalikų Bažnyčios vaidmenį, kas aiškiausiai pastebima 1922 m. Konstitucijoje, suteikusioje Katalikų Bažnyčiai privilegijuotą padėtį visuomenėje (Truska, 2009: 77-133). Ir vėliau RKB statusas išliko diskusijų objektu tarp kairės ir dešinės pakraipos politinių partijų, ne kartą buvo sugrįžta prie klausimo dėl civilinių institucijų įsteigimo, bet nauji įstatymai nebuvo priimami, pavyzdžiui, 1936 m. buvo svarstyta Ministrų kabinete ir Valstybės Taryboje, bet dėl priešišκών peticijų gausos Civilinės metrikacijos projektas taip ir nepasiekė Seimo (Truska, 2009: 201). Tad tarpukario Lietuvoje Valstybės-Bažnyčios takoskyra pasireiškė kaip RKB išskirtinio statuso klausimas, kurį spręsti buvo labiau linkusios kairiosios politinė partijos, nesulaukusios plačiojoje visuomenėje didelio palaikymo, nes, viena vertus, visuomenė buvo prokatalikiška (80,5% buvo katalikai (Žostautienė, 1978: 12)), o kunigai ir RKB buvo autoritetinga ir gerbiama institucija, antra vertus, didžiąjai daliai agrarinio krašto piliečių tai nebuvo pirmo aktualumo klausimas. Vis tik sekuliarus-religinio mąstymo antagonizmas tarpukario Lietuvos Seime buvo vienas iš valstybės raidą destabilizavusių veiksnių, pasitarnavusių demokratijos žlugimui (Bucevičiūtė, 2010).

Tuo tarpu Valstybės santykis su kitomis išpažinėjų negausiomis bažnyčiomis reikšmingesnių diskusijų nekėlė. 1924-1926 m. Lietuvos statistikos metraštyje pažymėta, jog šalyje

yra užregistruota 30 skirtingų tikėjimų išpažinėjų, kurių tik 11 yra susibūrusios į nepriklausomas bažnyčias, kur 8 krikščioniškos⁶, apimdamos 92,6% (katalikai 80,5%, evangelikai liuteronai 8,8%, o 3,3% sudarė likusios krikščioniškos konfesijos), tuo tarpu nekrikščioniko tikėjimo reikšmingiausią dalį visos šalies mastu sudarė judėjai, apėmę kiek daugiau nei 7% visuomenės (Žostautienė, 1978: 12). Santykis su šiomis bažnyčiomis ir Valstybe buvo ganėtinai greitai ir lengvai sureguliuotas įstatymais, ypač kai buvo susieję su užsienio valstybių įtaka, pavyzdžiui, 1923 m. Suvalkų evangelikų liuteronų Bažnyčia buvo atskirta nuo Varšuvos ir prijungta prie Kuršo kurijos, buvo dėta daug pastangų Lietuvos stačiatikius atskirti nuo Maskvos patriarchato (Truska, 2009: 134). O prijungus Klaipėdos kraštą su koncentruotai susitelkusiais evangelikais, tapusiais antra didžiausia konfesija šalyje, 1925 m. buvo pasirašyta sutartis dėl Evangelikų Bažnyčios autonomijos. Be to, šių tikybių atžvilgiu nebuvo antagonizmų ir dėl to, kad jos buvo mažos, neatstovaujamos politinių partijų bei jų atžvilgiu nebuvo vykdoma represyvi politika

2.3. Ekonominės skirtys

Lietuva nuo seno agrarinė valstybė, kur tik XIX a. pab.- XX a. pr. vyko intensyvi modernizacija, ėmusi fundamentaliai veikti šalies visuomeninį gyvenimą, formavusi naujas socialines įtampas (Vaskela, 1992: 14-15). XX a. pradžioje daugiau nei 80% gyventojų vertėsi žemės ūkiu, kai apie 75 % krašto gyventojų buvo valstiečiai, iš kurių 1919 m. 21% buvo bežemiai, o bajorų kilmės atstovai tesudarė 4%, bet ir jų didžioji dalis save laikė lenkais (Vaskela, 1992: 56-58). Smulkieji valstiečiai ir itin smulkių žemės sklypų savininkai sudarė apie 25%, o dvarininkų tebuvo 1,1%, šiuos skaičius palyginus su kitomis Baltijos šalimis Lietuvoje dvarininkų žemėvalda buvo mažesnė, dvarai ir valstiečių ūkiai buvo smulkiausi (Vaskela, 1992: 56-58). Tuo metu didesni ūkiai dažniausiai priklausė sulenkėjusiems lietuvių bajorų palikuoniams – 66,4% visų didesnių ūkių, 10% rusams, 4% vokiečiams, 2% žydams, ir tik 12,9% lietuviams (Vaskela, 1992: 58).

Po Pirmojo pasaulinio karo labai nukentėjo stambūs dvarai, kurie beveik sunyko, daug žemės dirvonavo, kai tuo pačiu metu didelė dalis gyventojų buvo bežemiai ir mažažemiai, todėl žemės klausimas tapo pirminiu uždaviniu įkurtoje modernioje Lietuvos valstybėje. Nors kurį laiką įstatymų įtvirtintas sprendimas buvo atidėliojamas dėl nepriklausomybės kovų, tačiau praktiniai žemės pertvarkymai buvo pradėti nuo 1919 m. (Vaskela, 2005: 49), bet dėl nedidelio jų masto, šie palietė ne visus ir pakeitė situaciją labai menkai. Tad Žemės problema kaip Žemės reformos projektas kūrė įtampą visuomenėje, kur valstiečiai laukė valstybės įsikišimo ir perskirtymo, o negausi dalis, dažniausiai siejama su tautinėmis mažumomis, nebuvo reformos šalininkais. Ši netolygi skirtis buvo greitai institucionalizuota politinių partijų – didžioji dalis savo programose

⁶ Lietuvos statistikos metraštis 1924-1926 metų. 10.

įrašė Žemės reformos siekiamybę, kuriam oponavo Tautos pažangos partija, kairiosios politinės jėgos, tautinių mažumų atstovai, bet nebuvo susietas su nacionalistiniu lūžiu – ir perkelta į politinę sistemą, kur buvo išspręsta greitai, įtvirtinus dominavusių krikščionių demokratų balsais. Nors Žemės reforma Lietuvoje buvo viena radikaliausių formų, palyginus su kitomis Rytų ir Vidurio Europos šalimis, kuriose taipogi įgyvendintos agrariniai pertvarkymai, tačiau ji takoskyros nepagilino, o greičiau išsprendė, nes sustiprino lietuvių ūkininkus, kurių buvo klasinė dauguma (Žr. lentelė Nr. 2), sulygino socialinius sluoksnius, sumažino sulenkėjusios dvarininkijos vaidmenį.

Lentelė Nr. 2. Lietuvių gyventojų socialinė sudėtis.

Metai	1923 m.	
	Skaičius	Procentai
Populiacija	2 028 971	
	1 422 742 ⁷	
Žemės ūkis	1 088 816	76,5%
Ūkių savininkai	249 552	17,5%
Šeimų ūkiai	607 630	42,7%
Žemės ūkio proletariatas	231 634	16,3%
Ne agrarinis ūkis	333 926	23,5%
Kapitalistai	6 911	0,5%
Senoji vidurinioji klasė	30 075	2,1%
Naujoji vidurinioji klasė ⁸	87 074	6,1%
Proletariatas	171 084	12%
Subproletariatas ⁹	38 782	2,8%

Sudaryta pagal *Lietuvos gyventojai: Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. Visuotinio gyventojų surašymo duomenys*.

Kita ekonominė skirtis buvo susijusi su centro-periferijos takoskyra, t.y. Klaipėdos krašto didesniu ekonominiu išsivystyvumu ir pragyvenimo lygiu, palyginus su likusia Lietuva. Periferinio krašto politinis elitas nenorėjo prarasti savo ekonominės galios, tad siekė išvengti konkurencijos, kilsiančios įtraukus atsikėlusius darbininkus į vietinę industriją, žemės ūkį (Liekis, 2010: 56), krašto gyventojai buvo nusiteikę panašiai. Lietuvos centrinei valdžiai tarpukariu taip ir nepavyko realiai integruoti teritorijos, ilgą laiką valdytos vokiečių, o ekonominė skirtis tik akumuliuojo kartu su centro-periferijos takoskyra didesnę įtampą.

⁷ Neįtraukta įvairaus amžiaus globojami žmonės, kurie sudarytų 649 549.

⁸ Savininkai ir administratoriai, dirbantys valstybinėse ir visuomeninėse įmonėse.

⁹ Neturintys pastovaus darbo, padieniai darbininkai *etc.*

2.4. Kaimo-miesto takoskyra

1923-1925 m. Lietuvoje buvo 28 miestai ir 17 gyvenviečių (pastariosioms taip pat buvo priskirtinas miesto statusas, jei apėmė daugiau nei po 2 tūkst. gyv.), kuriuose gyveno 343 127 gyventojų, kas sudarė 15,8% visų šalies populiacijos (Žostautienė, 1978: 9). Tuo tarpu kaimo ir mažų miestelių (apėmė 200-2000 gyv.) gyventojai sudarė žymiai didesnę dalį: čia gyveno 84,2% populiacijos, kas buvo 1 827 489 (Žostautienė, 1978: 9). Lietuviai visur buvo tautinė dauguma, bet tik kaimuose jų gyveno kiek daugiau nei 90%, kitur jų santykis vis labiau mažėjo: mažiuose miesteliuose 66,4%, miestuose – 51,1%, tautinės mažumos išliko labiausiai susitelkusios miestuose, pavyzdžiui, žydų kaimuose gyveno apie 0,5%, miesteliuose – 28,7%, o miestuose – 32,2% (Žostautienė, 1978: 12). Vis tik toks gyventojų pasiskirstymas nesukūrė realaus klasinio antagonizmo, kadangi Lietuvoje nebuvo susiformavusi stipri ir reikšminga miesto klasė.

3. Tarpinės struktūros

3.1. Interesų grupės

Prieš karą profsąjungų, kuriuos tuo metu sparčiai vienijosi regioniniu ir nacionaliniu pagrindu, būtų buvę žymiai daugiau, jei jos nebūtų buvusios žiauriai slopinamos Carinės Rusijos administracijos (Paleckis, 2008). Galima sakyti, kad didžiausių pergalių darbo santykių srityje buvo pasiekta būtent ikikariniu laikotarpiu. Tarpukario Lietuvoje veikė 2 pagrindinės profesinės sąjungos - socialdemokratinės pakraipos Darbininkų ir tarnautojų centro biuras bei krikščionių demokratų veikiamą Lietuvos darbo federaciją (LDF). Joms priklausė apie 17 proc. samdomąjį darbą dirbančių žmonių (Glovackas, 2011).

LDF - tai krikščioniškoji profesinė sąjunga, kuri buvo įsteigta Lietuvos krikščionių darbininkų atstovų suvažiavimo, įvykusio Kaune 1919 m. rugsėjo 27-28 dienomis (Glovackas, 2011). LDF bloke su krikščionimis demokratais dalyvavo ir Seimų rinkimuose, turėjo savo atstovų ir Steigiamajame bei 1922, 1926 m. Seimuose. LDF Seimo narių iniciatyva buvo priimta nemažai darbininkams palankių įstatymų: ligonių kasų, darbo inspekcijos, draudimo ir kt. LDF lyderis dr. A.Milčius dirbo valstybės kontrolieriumi. LDF aktyviai rėmė bei skatino kooperaciją. Dėl aiškios antikomunistinės nuostatos LDF rėmė ir toleravo tautininkų režimas. 1938 m. LDF sukėlė didžiulę pasipiktinimo kampaniją, kai Priekulėje už tai, kad smuklėje nesisveikino rankos pakėlimu į viršų pagal nacių paprotį, buvo nacių nužudytas jos narys darbininkas Jonušis. Žudikai, vietiniai vokiečiai, buvo pagauti ir teisiami (Glovackas, 2011).

O socialdemokratiškos pakraipos Darbininkų ir tarnautojų centro biurą 1927 m. A. Smetonos režimas uždraudė, tai rodo bendrą Europinę tendenciją, kad antidemokratiniai ir/ar

fašistiniai režimai draudė ar kitaip varžė darbo judėjimą, kuris visuomet žengė koją kojon su demokratizacijos procesu (Paleckis, 2008). Po 1926 m. gruodžio perversmo į valdžią atėjus tautininkams, profsąjungų veiklą imta visaip varžyti. Valdant tautininkams, darbininkų priespauda Lietuvoje įgavo didelį mastą. 1936 m. buvo kilusios didžiausios tarpukario Lietuvoje masinės manifestacijos dėl darbininkų teisių bei visuotinė streiką Kaune. Visiškai profsąjungų veikla buvo uždrausta 1936 m., jų funkcijos perduotos Darbo ir amatų rūmams. Veikė tik katalikiška Darbo federacija (Glovackas, 2011). Be to, nedidelė dalis organizuotų darbininkų buvo veikiami komunistų, gyvavusių daugiausiai pogrindžio sąlygomis. Savo radikaliais, dažnai iš Maskvos inspiruojamais veiksmais, jie pridarė daug žalos Lietuvos darbininkų judėjimui (Glovackas, 2010).

3.2. Politinės partijos

Demokratinės Lietuvos politinio gyvenimo pagrindiniais veikėjais buvo politinės partijos, vaidinusios svarbiausią vaidmenį įtvirtinant nepriklausomą šalies valstybingumą, nustatant valstybės politinę sąrangą ir raidos viziją. Šios politinės organizacijos ėmė burtis dar prieš modernios Lietuvos kaip parlamentinės demokratijos sukūrimą, XIX a. pabaigoje, bei efektyviausiai veikė iki 1926 m.

3.2.1. Dešinėsios partijos

Pagrindinė dešiniųjų politinių krypties partija buvo Lietuvos krikščionys demokratai (toliau – LKDP), kurie tarpukariu apskritai buvo stipriausia ir didžiausia šalies partija. Ši 1919 m. viduryje vienijo apie 9 000 narių, turėjo platų katalikiškų organizacijų išsišakojimą ir gausią spaudą („Tėvynės sargas“, „Laisvė“ (nuo 1923 m. „Rytas“)) (Truska, 2009: 49-50). LKDP dominuoti padėjo ir artimas santykis su Katalikų Bažnyčia, šios dvi institucijos tarpusavyje buvo glaudžiai persipynusios, be to, partija savo kilmę pabrėžtinai siejo su RKB istorija Lietuvoje. Partijos, laimėjusios 1920 ir 1923 m. Seimo rinkimus, tapatinimąsi su tomisitine filosofija ir krikščionišku mokymu iliustruoja ir faktas, jog krikščionys demokratai savo socialinę-ekonominę ideologiją ir programą perėmė daugiausiai iš Vokietijos Centro partijos, kuri savo ruožtu ypatingai rėmėsi popiežiaus Leono XIII 1891 m. pirmąja socialine enciklika *Rerum novarum* (Vaskela, 1998:50).

Seime LKDP buvo lydima dviejų satelitinių organizacijų Lietuvos darbo federacijos (toliau – LDP), kuri buvo įkurta, siekiant sukurti alternatyvą kairiosioms profsąjungoms, 1926 m. turėjusios 400 skyrių, ir Lietuvos ūkininkų sąjungos (toliau – LŪS), atstovavusios valstiečius ir ūkininkus (Svarauskas, 2008: 51). Pastariosios politinės jėgos buvo ne tik įsteigtos LKDP, bet ir atstovavo, siekė įgyvendinti šios rinkiminę programą, nekeldamos savarankiškų politinių tikslų. Šios trys dešinėsios pakraipos organizacijos sudarydavo vieningą krikščionišką bloką 1920-1926

m. Seime, tik į 1927 m. LDP liko remti tautininkų, kai LKDP ir LŪS pasitraukė į opoziciją (Svareuskas, 2008).

Dešinioms partijoms priskirtina ir svarbiausia lietuvių tautinė partija - Tautos pažangos partija, 1924 m. susijungusi su Lietuvos žemdirbių sąjunga tapo Lietuvos tautininkų sąjunga (toliau – LTS) kurios santykis su Katalikų Bažnyčia buvo netapatūs LKDP atvejui. Nors ji ir vienijo to meto iškiliausią politinį ir kultūrinį elitą, pavyzdžiui, partijos iškeltų kandidatų sąrašui priklausė A. Smetona, A. Basanavičius, J. Tumas-Vaižgantas, A. Voldemaras, M. Yčas, *etc.*, tačiau politinė programa, susijusi su nusistatymu prieš žemės reformą, nebuvo priimtina didžiajai rinkėjų, ypač kai jų absoliuti dauguma buvo valstiečiai, kuriems žemės klausimas buvo vienas aktualiausių (Truska, 2009: 50-51). Tad ši partija tik vienuose rinkimuose pateko į Seimą (Žr. lentelė Nr.4), nors taip ir netapo išplėtojusi savo satelitinių organizacijų lauko, gerai įsitvirtinus instituciškai. Tačiau LTS kaip A. Smetonos režimo įrankis tapo formaliai dominuojanti po 1926 m.

3.2.2. Kairiosios partijos

Stipriausios kairiosios srovės partijos Lietuvos socialdemokratų (toliau – LSDP) išplėtojimas toli gražu neprilygo LKDP: partija tik kūrėsi, neturėjo savo spaudos, savo idėjinio elektorato ar tam tikros išskirtinai save su partija besiiidentifikuojančios visuomenės dalies, sunkinanti aplinkybė buvo ir ta, kad jų programiniai dalykai persidengdavo su komunistais, Darbo federacijos atstovaujamos sritimis (Truska, 2009: 49). Galiausiai tarpukario Lietuvoje kairiajai ideologijai prijautė nemenkas būrys partijų ir organizacijų, tad egzistavo didelė konkurencija dėl santykinai mažos elektorato dalies, kadangi tradiciškai kairiosioms partijoms prijaučiantys sluoksniai tarpukario Lietuvoje dažnai simpatizavo LKDP. Vis dėlto socialdemokratai gana greitai išplėtojo partijos infrastruktūrą šalyje, įsteigė jaunimo ir akademinės organizacijas, profesines sąjungas ir jų susivienijimus. LSDP buvo tipiška kairiosios ideologijos partija, ką patvirtina ir faktas, jog 1896 m. priimta politinė programa buvo parengta, remiantis Vokietijos socialdemokratų partijos idėjinėmis gairėmis, II Socialistų internacionalo kongresų nutarimais bei K.Markso ir F.Engleso veikalais (Vaskela, 1998: 97).

1902 m. varpininkai įkūrė Lietuvos demokratų partiją (toliau – LDP), kuri po keletos metų suskilo į tris partijas: (1) Tautiškąją demokratų partiją, užėmusią vidurio liniją tarp kairiųjų ir liberalų, tačiau iki Pirmojo pasaulinio karo nustojusią veikti, (2) Lietuvos valstiečių sąjungą, 1922 m. susijungusią į Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungą (toliau – LVLS) ir tapusią viena reikšmingesnių politinių jėgų tarpukaryje, ir (3) Lietuvos socialistų liaudininkų sąjungą, kuri suskilo keletą partijų (viena – Lietuvos revoliucinių socialistų liaudininkų partija – daugiausiai veikė nelegaliai, kita – Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partija – netrukus susijungė į LVLS), o

likusi dalis narių išsiskirstė į kitas veikiančias kairiąsias partijas. Iš šių sėkmingai rinkimuose pasirodė tik kelios partijos, vėliau susijungusios į LVLS, kuri buvo valdančiojoje daugumoje II Seime (Žr. Lentelė Nr.4), tačiau jos visos platino po keletą leidinių, kuriuose skelbė savo idėjas ir politiką. Tuo tarpu giminingų organizacijų tinklas buvo skurdus, ypač palyginus su LKDP: LVLS turėjo jaunimą ir studentus vienijančias organizacijas, bet jų reikšmė neprilygo LDF ar LŪS. Buvęs partinis netvarumas paliko pėdsaką išlikusiose partijose: pavyzdžiui, LVS ideologinė koncepcija buvo labai eklektiška, tokį ideologinį nevieningumą bei nenuoseklumą kūrė pabrėžiamos viena kitai prieštaraujančios vertybės: pasisakoma tiek už individų laisvių ir teisių pirmenybę, tiek už kolektyvinę visuomenės gerovę etc. (Stakeliūnaitė, 2010: 39). Tačiau kitaip nei LSDP LVS pavyko susikurti tvirtesnę elektorato lauką (Stakeliūnaitė, 2010).

3.2.3. Tautinių mažumų partijos

Tautinių mažumų organizacijos ir susivienijimai, į kuriuos burdavosi atskirai pagal tautinę liniją žydai, vokiečiai, lenkai, rusai, dalyvavo visuose rinkimuose ir dažniausiai turėdavo savo atstovus tiek miestų vietinės valdžioje, tiek centrinėse institucijose. Tačiau dalyvaudamos rinkimuose atskirais sąrašais, nesusijungusios į koaliciją, rizikuodavo patirti nesėkmę, kaip kad atsitiko rinkimuose į I Seimą (Žr. į lentelę Nr. 3). Vėliau to išvengė 1923 m. rinkimuose į II Seimą, kai dalyvavo jungtiniu kandidatų sąrašu žydai, vokiečiai, lenkai, rusai ir baltarusai (Truska, 2009: 115) (Žr. į lentelę Nr. 4). Tautinių mažumo partijoms bei organizacijoms realiai nebuvo sudaromos kliūtys siekti atstovauti savo grupių interesus, uždraustos tebuvo kelios partijos, kurių užimama pozicija buvo radikali arba antivalstybiška, pavyzdžiui, komunistų partija arba žydų *Poalei Cion*. Šių partijų kandidatai netgi neretai buvo išrenkami labai panašiu santykiu, kokią dalį tautinė mažuma užima šalies populiacijoje (Truska, 2009), tad formaliai jos veikė kaip lygiateisis partinės sistemos dalyvis.

3.2.4. Komunistų partija

Tarpukario Lietuvoje Komunistų partija buvo uždrausta, tačiau ji tęsė veiklą pogrindyje, siekdama paveikti šalies politinį gyvenimą per kitas organizacijas ar net legalias partijas, aktyviai platino propagandą, šnipinėjo rusų naudai. Komunistų partijos įtaka buvo stipri ddžiuosiuose šalies miestuose, ypatingai kai kėlė grėsmę Raudonoji armija, leidusi partijai kurį laiką pasitikėti savo padėtimi. Tačiau demokratiškai į Lietuvos parlamentą Komunistų partijai pavyko patekti tik į I Seimą, kai per Darbininkų kuopą (tarpukariu kandidatus galėjo kelti ne tik politinės partijos, bet ir piliečių grupės – kuopos) su jungtiniu sąrašu buvo išrinkti 5 nariai (Žr. Lentelė Nr.). Vėliau tik ketvirtajame XX a. dešimtmetyje komunistai ėmė stiprinti savo pozicijas, netiesiogiai įsitraukdami į

įvairių organizacijų, draugijų veiklą, pavyzdžiui, 1933 m. gale LSDP profesinėse sąjungose ėmė veikti išvien su komunistų partija (Svarauskas, 2007: 48).

4. Institucinė sąranga

4.1. Ekonominė padėtis prieškarui ir tarpukario pradžioje

Prieškarui Lietuvos ekonomikoje vyravo agrarinė konjunktūra. Tačiau žemės ūkis buvo primityvus ir neproduktyvus, ką lėmė pirmiausia žinių trūkumas. Ir nors prieš karą buvo bandoma modernizuoti žemės ūkį, tai davė mažai naudos, nors pripažįstama, kad pradžia jau buvo padaryta. Karo metu didelė žemės ūkio infrastruktūros dalis (dvarai, trobesiai *etc.*) buvo iš dalies arba visiškai sunaikinti, kaip ir dalis inventoriaus. 1918 metais Lietuvai paskelbus nepriklausomybę, ūkiu vėl pradėta rūpintis tik 1920 metų antrojoje pusėje, pasirašius taikos sutartį su Rusija. (Krikščiūnas, 1938: 111-116)

Po karo Lietuvai paskelbus nepriklausomybę atsirado poreikis Žemės reformai. Daugiau kaip 80% Lietuvos gyventojų vertėsi žemės ūkiu ir valstiečiai sudarė apie 75% visų šalies gyventojų, tačiau pastariesiems priklausė tik apie ketvirtadalį visos žemės (50% privačios žemės) (Vaskela, 1998: 7). Tuo tarpu bajorų kilmės dvarininkams, kurie sudarė apie 4% šalies gyventojų priklausė apie 36% privačios žemės. Dauguma šiam visuomenės sluoksniui priklausiusių žmonių save laikė lenkais. Dalis šios žemės priklausė Lenkijos valstybės pareigūnams, dalis buvo praskolinta, dalis šių dvarų, kaip jau minėta, buvo nuniokoti per karą (Vaskela, 1998: 7).

4.1.1. 1918-1940m. Žemės reforma

Buvo sukurtas žemės fondas, kurio žinion pateko valstybinės žemės ir žemė viršijusi 80ha leidžiamą ribą, kuri buvo nusavinta iš stambiujų žemvaldžių, kurie jos šiaip ar taip nedirbo arba dirbo neproduktyviai. Ši riba taip pat buvo pasirinkta ne atsitiktinai, mat ji praktiškai skyrė lietuviams priklausiusius žemės ūkius, nuo kitataučių ūkių (Vaskela, 1998: 103), nors nacionalistinių žemės reformos paskatų ir stengtasi neakcentuoti, priešingai nei kitose Pabaltijo šalyse. Tiesa, ūkio užimamas žemės plotas kaip ūkio potencialo matas yra ginčytinas, nes ūkio pajėgumą lemia ne vien jo valdomų žemių plotas, bet ir tos žemės kokybė, taigi ginčytinas ir vienkiemių sudarymo principas, pagal kurį turėjo būti formuojami iki 20ha ūkiai išdalinant žemę bežemiams ir mažžemiams (Vaskela, 1998: 101). Tačiau aptariant Žemės reformą svarbus ne vien ekonominis jos aspektas.

Galima išskirti keletą pagrindinių reformos tikslų:

- Žemės ūkio modernizavimas ir jo produktyvumo didinimas;
- Emigracijos mažinimas;
- Politinio aktyvumo skatinimas;

- Antilietuviškai nusiteikusių klasės galios eliminavimas.

Tai žinoma nereiškia, kad šių tikslų siekta vien vykdant žemės reformą, tačiau tai buvo viena iš priemonių.

Vykdant Žemės reformą pirmiausia žeme buvo aprūpinami šalia dalinamų dvarų ūkininkavę mažažemiai, kadangi jie jau turėjo inventoriaus ir galėjo gautą žemę pradėti dirbti tuojau pat, be valstybės pagalbos. Tuo tarpu bežemiai kūrėsi daug sunkiau ir jiems valstybės pagalba buvo reikalinga. Žemės dalyta tokia tvarka:

1. Ūkininkams arba jų įpėdiniams, kurių žemė buvo užgrobtą dvarininkų po 1861 m. arba Rusijos administracija konfiskavo po 1863 m. sukilimo;
2. Mažažemiams, kurių žemė ribojosi su skaidomo dvaro žeme;
3. Parceliuojamo dvaro savininkams ir smulkiems jo nuomininkams;
4. Kariams savanoriams, karo invalidams ir nukautų karių šeimoms;
5. Visi likę bežemiai (Vaskela, 1998: 12).

4.1.2. Žemės reformos padariniai

Kuomet buvo įkurtas žemės ūkio sąskaitybės ir ekonomikos biuras, pradėta rinkti ūkių pajamų ir išlaidų statistika iš jos sužinome, kad nuo 1934 iki 1938 metų žemės ūkio grynasis pelnas iš vieno ha žemės tik augo (nuo 8,87 Lt iki 34,3 1Lt už ha) (Lietuvos statistikos metraštis, 1938: 136).

Žemės reforma, padėjo išgyvendinti susiklosčiusią tradiciją nedalinti paveldimo šeimos ūkio tarp paveldėtojų, dėl kurios anot D. Cesevičiaus iš Lietuvos kasmet turėdavo emigruoti nuo 15000-20000 gyventojų. Nors reikia pažymėti, kad net ir vykdant reformą dalis nesugebėjusių įsikurti naujakurių emigruodavo (Kasperavičiūtė, 2011: 85). Reforma neabejotinai prisidėjo ir prie smulkiosios buržuazijos sluoksnio, užtikrinančio politinį stabilumą kūrimo bei susilpnino antilietuviškai nusiteikusių dvarininkų galią.

4.1.3. Klaipėdos krašto įtaka tarpukario Lietuvos ekonomikai

Kitas ne mažiau svarbus veiksnys daręs įtaką Lietuvos tarpukario ekonomikai buvo Klaipėdos kraštas, kurio atgavimas 1923 m. pagyvino pramonę bei užsienio prekybą. O perdavimas nacistinei Vokietijai 1939 m. sudavė skaudų smūgį šalies ekonomikai.

Klaipėdos krašto svarbą nesunku suvokti žiūrint į patirtus nuostolius jo netekus:

Prie to dar galima pridėti kone ištisų pramonės ir eksporto produkcijos šakų išnykimą iš Lietuvos ekonomikos. Šie dramatiški pokyčiai pasėjo paniką ir Lietuvos finansų sektoriuje. Prasidėjo masinis indėlių atsiėmimas iš bankų (vėliau apribotas), buvo pakeltos palūkanų normos,

apribotas kreditų teikimas, padidinti muitų mokesčiai prabangos prekėms siekiant išsaugoti užsienio valiutos atsargas, taip pat apribotos lito konvertavimo operacijos, dėl ko viena patikimiausių to meto valiutų nebegalėjo vadintis laisvai **konvertuojama** ir nors nebuvo devaluota, pasitikėjimas ja svyravo. Tačiau reikia pabrėžti, kad padėtis gana greitai stabilizavosi, dar tų pačių metų vasarą, į kredito įstaigas pradėjo grįžti indėliai, buvo sumažinta palūkanų norma (Vaskela, 2002: 23-34).

Lentelė Nr. 3. Nuostoliai netekus Klaipėdos krašto 1939 m. (mln. Lt)

Importas (pokytis, lyginant 1939m. balandžio su sausio mėnesius)	-8,5
Eksportas (pokytis, lyginant 1939m. balandžio su sausio mėnesius)	-4,1
Muitai	-15
Prarastos investicijos	-150

Šaltinis: *Lietuva 1939-1940 metais :kursas į valstybės reguliuojamą ekonomiką.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2002. 22.

Galima sakyti, kad tarpukario Lietuvos ūkis buvo tvarkomas pažangiai kiek tai leido to meto sąlygos, tiek iki 1926 metų, tiek vėliau — naujam režimui tereikėjo tęsti pradėtas ūkio pertvarkas. Tačiau ekonominė sistema nespėjo perimti po nepriklausomybės paskelbimo įsivyravusios naujos politinės kultūros, todėl negalėjo jos palaikyti.

4.2. Rinkimai

Pirmieji rinkimai lietuvių tautos istorijoje buvo 1905 m., kai rinko delegatus į Vilniaus suvažiavimą. Rinkimai buvo paremti lygia balsavimo teise, vyko tiesiogiai, tačiau stokojo demokratiškiais apibūdinti būtinų visuotinio ir slaptumo principų (Motieka, 1996: 107-108). 1920 m. gegužės mėn. susirinkus Steigiamajam Seimui į pirmąjį posėdį, *de jure* prasidėjo parlamentinis Lietuvos Respublikos valdymo laikotarpis. Į Steigiamąjį Seimą parlamentariškai buvo renkami visuotiniu, lygiu, slaptu balsavimu pagal proporcinę rinkimų sistemą, aktyvi rinkimų teisė buvo suteikta 21 metų Lietuvos piliečiams, o pasyvi – sulaukusiems 24 metų. Į rinkimines apygardas buvo įtrauktos ir tuo metu Lietuvai nepriklaususios teritorijos: Vilnijoje numatyta išrinkti 108 kandidatus, o Klaipėdos kraštui skirti 9 mandatai (Truska, 2009: 44). Steigiamojo Seimo rinkimuose varžėsi 31 sąrašas politinių partijų, tautinių mažumų organizacijų bei kitų susivienijimų, tik Komunistų partija sąmoningai rinkimus ignoravo (Truska, 2009: 46). Rinkimai pasižymėjo labai dideliu aktyvumu bei laikomi atitikusiais demokratinių rinkimų reikalavimus.

Steigiamuosius Seimo rinkimus laimėjo LKDP, kartu su savo giminingomis organizacijomis užsitikrinusios absoliučią daugumą, apskritai ši partija dominavo beveik visuose tarpukario Lietuvos Seimuose, tik I Seimo rinkimų metu nepavyko užsitikrinti absoliučios daugumos, o III Seimo rinkimus ji pralaimėjo, praradusi didelę dalį balsų (Žr. lentelė Nr.4).

Lentelė Nr. 4. Partinė Seimo sudėtis 1920-1927 m.

Partija	Steigiamasis Seimas		I Seimas		II Seimas		III Seimas	
	skaičius	%	skaičius	%	skaičius	%	skaičius	%
LKDP (su LDF ir LŪS)								
Surinko balsų, tūkst.	317,3	46,5	337,9	41,6	394,5	43,8	321,2	31,5
Gavo vietų	59	52,7	38	48,7	40	51,3	30	35,3
LVLS (iki 1922 m. su LVS)								
Surinko balsų, tūkst.	155,6	22,8	145,2	17,9	161,2	17,9	225,8	22,3
Gavo vietų	29	25,9	19	24,4	16	20,5	22	25,9
LSDP								
Surinko balsų, tūkst.	87,1	12,8	84,6	10,4	101,8	11,3	173,3	17,0
gavo vietų	14	12,5	11	14,1	8	10,3	15	17,7
LTS ¹⁰								
Surinko balsų, tūkst.	11,9	1,7	23,6	2,9	18,6	2,0	43,8	4,3
gavo vietų	-	-	-	-	-	-	3	3,5
LKP ¹¹								
Surinko balsų, tūkst.	-	-	52,0	6,4	34,4	3,8	22,5	2,2
gavo vietų	-	-	5	6,4	-	-	-	-
Tautinių mažumų (žydų, lenkų, vokiečių, rusų partijos ir organizacijos)								
Surinko balsų, tūkst.	110,4	16,2	168,4	20,7	190,8	21,2	230,7	22,7
gavo vietų	10	8,9	5	6,4	14	17,9	15	17,6
Iš viso								
Balsų tūkst.	682,3	100	811,7	100	901,3	100	1017,3	100
Vietų	112	100	78	100	78	100	85	100

Šaltinis: L.Truska *Parlamentarizmo I Lietuvos Respublikoje (1918-1940 m.) bruožai*. Rasta: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr3/Istorija_Truska.htm.

¹⁰ Iki 1924 m. Tautos pažangos partija kartu su Ekonominė bei politinė Lietuvos žemdirbių sąjunga

¹¹ Darbininkų kuopos, Darbininkų ir vargingųjų valstiečių, Darbininkų ir kaimo biednuomenės vardais išskelti komunistų partijos kandidatų sąrašai

Lentelė Nr.5. Tarpukario Lietuvos Seimo frakcijos.

Frakcijos	Steigiamojo Seimo rinkimai 1920m.	I Seimas	II Seimas	III Seimas
Darbo federacija	15	11	12	5
Darbininkų kuopos	-	5	-	-
Krikščionių demokratų	24	15	14	14
Lenkų	3	2	4	4
Nepartinių	2	-	-	-
Rusų	-	-	1	-
Socialistų liaudin. Demokratų	9	5	-	-
Socialdemokratų	13	11	8	15
Tautininkų	-	-	-	3
Ūkininkų partijos	-	-	-	2
Ūkininkų sąjungos	16	12	14	11
Valstiečių liaudininkų	19	14	16	22
Vokiečių	1	-	2	-
Klaipėdos vokiečių	-	-	-	6
Žemdirbių sąjungos	4	-	-	-
Žydų	6	3	7	3

Parlamentarizmo sukūrimas tarpukario Lietuvoje nepavyko, ką lėmė tiek agrariniame krašte vyravusi pavaldinių politinė kultūra, tiek parlamentarizmui būtinų institucijų (demokratiškos rinkimų, politinių partijų etc.) labai trumpas funkcionavimas, kai 1927-1936 m. parlamentas buvo eliminuotas *de jure* ir *de facto*, o 1936-1940 m. parlamentarizmas geriausiu atveju tebuvo imituojama (Krupavičius, 2004: 346)

4.3. Tarpukario Lietuvos konstitucijos

Šioje dalyje bus glaustai aptartos tarpukario Lietuvoje priimtų konstitucijų bruožai, rodantys demokratiškus principus nykimą ir autoritarinio valdymo institucionalizavimą bei legalizavimą.

Pagal 1920 metų laikinąją konstituciją Seimo pirmininkas atliko įstatymų leidybos ir vykdymo funkcijas (Švoba, 1990: 179). Šios konstitucijos laikotarpiu brendo demokratiškos nuostatų principai, kurie atsispindės pirmojoje nuolatinėje konstitucijoje.

1922 metų konstitucija atspindėjo liberalią, centralizuotą ir demokratiškos valstybės santvarką su seimokratiniais niuansais. Tuomet didžiausia seimo pareiga buvo leisti įstatymus, kontroliuoti vyriausybę ir rinkti prezidentą. Čia Prezidento galios susilpnintos (Švoba, 1990: 180). Demokratiniai konstitucijos įstatai faktiškai galiojo iki pat 1926 m. perversmo, nes demokratinio pobūdžio 1922 m. konstitucijos jau pirmosiomis 1926 m. dienomis buvo nebepaisoma (Truska,

1996: 197). Jėga valdžią paėmė piliečiai neturėję intencijų laikytis demokratijos suvaržymų, o skelbti naują konstituciją buvo delsiama. Šiuo laikotarpiu autoritarizmas praktiškai neturėjo teisinių apribojimų šalyje.

1928 m. paskelbiama nauja konstitucija, kurioje stiprinamos Prezidento galios. Tai buvo demokratinė parlamentinė konstitucija. Seimas nebeteko įstatymų leidimo galios monopolio, Prezidento leidžiamiems įstatymams nereikėjo parlamento patvirtinimo, paleidus Seimą ir susirinkus naujam Prezidentas nebeatsistatydina, jis skiria ir atleidžia ministra pirmininką, ministrus ir kitus valstybės tarnautojus. Prezidento kadencija prailginama iki 7 metų ir jis gali būti perrinktas neribotą kiekį kartų. Smetona pasinaudojo ir išlyga, kuri leido dar aštuonis metus neskelbti Seimo rinkimų (Švoba, 1990: 214-217). Pakeitimai skelbė apie vis tvirtėjančią šalies vadovo padėtį ir siekius tvirtinti autoritarinį valdymą. Pagal šią konstituciją 1931 m. Smetona vėl išrenkamas Prezidentu. Kadangi opozicinių partijų veikla buvo suvaržyta, jis buvo vienintelis kandidatas (Švoba, 1990: 227). Tai labiau buvo panašu į referendumą, kurį vykdė tautos atstovai, o ne į demokratinius vadovo rinkimus.

Pagal 1928 m. konstituciją buvo formuojama autoritarinio prezidentinio valdymo sistema, o ją juridiškai įtvirtino jau 1938 m. konstitucija (Švoba, 1990: 243). Naujojoje konstitucijoje apibūdinant Lietuvos valstybę demokratija apskritai neminima (Valančius, 2001: 42). Prezidentui netaikomos sankcijos, kuomet jis paleidžia seimą. Seimas negali kelti baudžiamosios bylos nei Prezidentui, nei ministrams. Prezidentas yra visai nepriklausomas nuo Seimo, o perrinktas gali būti neribotą kiekį kartų. Dar vienas Smetonos pozicijas stiprinantis aspektas yra tai, jog Seimo leidžiamiems įstatymams reikalingas Prezidento patvirtinimas, o šio leidžiamiems niekieno patvirtinimo nereikia (Švoba, 1990: 245-246, Valančius, 2001: 42-59). Tai atskleidžia autoritarinio valdymo įtvirtinimą šalyje. Buvo panaikintas pliuralizmas, Vakarų šalių demokratijos principai. Eusejus Jacovskis apskritai 1928 ir 1938 metų konstitucijas vadina fašistinėmis (Jacovskis, 1959: 61-79).

5. Perversmas

5.1. Perversmo ištakos

Tarpukario Lietuvos politinis gyvenimas buvo ypač nepastovus ir niekada nebuvo galima žinoti, kokia padėtis krašte bus kitą dieną. Demokratijai tarpukario Lietuvoje trečiąjį dešimtmetį padaręs galą perversmas nebuvo niekam netikėtas, tad bus pateikta trumpa įvykių ir *coup d'état* sukėlusių priežasčių apžvalga.

Steigiamojo Seimo priimta Konstitucija dar nereiškė demokratijos įsigalėjimo Lietuvoje (Čepas, 2001: 156). Visgi jau 1922 metų konstitucijoje buvo galima matyti diegiamas teises demokratinės šalies valdymo priemones.

1926 metų pavasarį laimėję Trečiojo Seimo rinkimus kairieji (valstiečiai liaudininkai ir socialdemokratai) iškart ėmėsi vykdyti jų matomą demokratinės Lietuvos viziją. Jau po trijų dienų buvo atšaukta karo padėtis šalyje, taip pat nustojo galioti apsaugos įstatymai, kurie smarkiai ribojo konstitucijoje skelbiamas piliečių minties, žodžio, spaudos laisves bei teises. Iš kalėjimo buvo paleisti politiniai kaliniai, kurių tarpe ir komunistai. Jie, pajutę valdančiųjų nuosaikumą ir nevaržomi “karo stovio”, dar labiau suaktyvino savo antivalstybinę veiklą: kėlė neramumus, vykdė demonstracijas, mitingus. Padėtis pasidarė nesaugi, žmonės pradėjo nešiotis ginklus, kad būtų galima bent pagrasinti siautėjantiems komunistams, nes valdžia šiuo atveju nesiėmė priemonių, kad būtų užtikrinta tvarka šalyje (Švoba, 1990: 125-127, Kuodys, 2009: 264).

Žmonės pastebėjo, kad padėtis gana analogiška buvo Rusijoje per Pirmąjį pasaulinį karą, kuomet valdžia suteikė laisvę žmonėms, tačiau tvarkai šalyje pakrikus įvyko bolševikų perversmas (Švoba, 1990:128). Bijota, kad nenutiktų analogiška baigtis ir Lietuvoje. Policijos struktūros beatodairiškai naudojosi savo padėtimi, vartojo smurtines priemones prieš piliečius (Maksimaitis 1962: 23-33). Policija prarado autoritetą žmonių akyse.

Didelis pasipiktinimas kilo kariuomenės tarpe, kuomet buvo atleidžiami iš tarnybos kariai, skelbiama apie kariuomenės reorganizaciją, finansavimo ir dalinių mažinimą. Karininkai piktinosi, kad jie nepelnytai išleidžiami į atsargą vos buvo panaikinta karinė padėtis. Pasipiktinimas valdančiųjų veiksmais sulaukė atsako ir visuomenės tarpe. Jos akyse šalies kariuomenė visuomet buvo krašto gynėjai nuo priešų, kurių nuolat atsirasdavo, o taikos metu - puiki jaunuolių socializacijos ir užimtumo institucija. Prie padėties blogėjimo prisidėjo ir nacionalizmo jausmų skatinamų piliečių pasipiktinimas dėl vis gausėjančių lenkiškų mokyklų krašte. Situaciją aštrino tai, jog dar 1920 metais lenkų okupuotame Vilniaus krašte lietuviškos mokyklos buvo uždaromos. Tuo tarpu koalicinė vyriausybė, visai neatsižvelgdama į prastėjančias visuomenės ir karinių pajėgų nuotaikas, toliau beatodairiškai vykdė savo demokratijos kampaniją.

Lapkričio 21 dieną įvyko didelis dešiniųjų studentų mitingas, kuris buvo pratęstas eisena. Procesiją policija mėgino išvaikyti, tačiau nepavykus buvo panaudotas smurtas, išniekintas žuvusių už šalį atminimas Kauno Karo muziejaus kiemelyje, o tai dar labiau pakurstė vyraujančias aistras dėl valdžios nesugebėjimo dirbti ir bejėgiškumo. Lapkričio įvykiai tarsi skelbė, kad visuomenės nepasitenkinimas gali privesti prie kraštutinių veiksmų, tačiau valdžia vis dar nereagavo.

Padėtis vis blogėjo. Vyriausybė buvo abejinga visuomenės nuotaikoms, kurias kurstė opozicija. Pastaroji jautėsi vis tvirčiau skelbdama prieš kairiuosius nukreiptą propagandą, susilaukė

vis didesnės napatenkintos kariuomenės ir visuomenės paramos. Valdžia nerodė jokio prisitaikymo, jokio lankstumo tautos atžvilgiu, kaip kad derėtų elgtis demokratinės šalies atstovams. Nė nebuvo stengiamasi išgirsti visuomenės balso, o tiesiog pasitelkiama jėga sutramdyti neramumams ir toliau eiti pasirinkta politikos kurso kryptimi.

Opozicija pateikė daugybę interpeliacijų, į kurias nebuvo sulaukta jokios reakcijos. Viena vertus tai rodė, jog mažų mažiausiai yra tikimasi valdančiųjų performavimo. Kita vertus - buvo matoma aiški pozicijos nuostata likti indiferentiškiems aplinkos įtakai. Augant nepasitenkinimui, karininkų tarpe buvo aptarinėjamos valstybės perversmo galimybės. Tam neliko abejinga ir opozicija. Ir nors dėl sudėtingos situacijos su lenkais buvo tikimybė, kad perversmas Lietuvoje gali tapti svariu pretekstu įsikišti lenkams, visgi kalbos apie valdžios keitimą antikonstitucinėmis priemonėmis vis garsėjo. Vyriausybė savo ruožtu apie galimą perversmą viską žinojo, netgi turėjo sąmokslininkų sąrašus. Visgi ir tai neprivertė imtis jokių veiksmų, nes tuomet į susidariusią padėtį nebuvo žvelgiama kaip į kažką rimto (Švoba, 1990: 129-150, Lopata, 1998: 72-80).

Tiesa, yra nuomonių, kad pagrindinis perversmo motyvas iš tikro buvo tautininkų nesugebėjimas demokratinį keliu patekti į valdžią. Jie matė karinių pajėgų panaudojimą kaip puikų būdą atsisėsti prie valstybės vairo (Čepas, 2001: 179). Panašiai mano Anatol Lievin, teigdamas, kad “1926 metų perversmas Lietuvoje <...> susijęs su Lietuvos dešiniųjų bei karinių jėgų politiniu oportunizmu bei gilia antipatija demokratijai” (Lievin, 1995: 66). Šie samprotavimai išties sunkiai įtikina. Nors visiškai atmesti jų negalima. Karininkų nepasitenkinimas žinoma yra aiškiai suprantamas, o valdant smogiamuosius padalinius sunku lengva ranka atsisakyti rėmimo ar posto. Visgi mažai tikėtina, kad tautininkai išnaudojo susierzinusius karininkus, kad nuverstų demokratinę valdžią ir įvestų savą diktatūrą. Tokiam tvirtinimui reikėtų svaresnių įrodymų.

5.2. Pasirengimas perversmui

Perversmo galimybei pozityvų akstiną teikė 1922 metų Musolinio sėkmė Italijoje. Ten atėjusių fašistų diktatūra buvo suvokiama kaip tvirtos rankos valdžia reikiamu momentu, kuomet šaliai to ypač stigo. Lietuvoje buvo vis labiau gyvenama panašiomis nuotaikomis. Buvo pradėti rengti pasitarimai perversmo klausimais. Juose dalyvavę karininkai, krikdemai, tautininkai derino veiksmus, detales kaip reikėtų vykdyti kiek įmanoma greitesnę perversmą, po kurio valstybės vadovais būti ketino kviesti Antana Smetoną ir Augustiną Voldemarą (Švoba, 1990: 151-155). Ir sąmokslininkai ir didelė dalis visuomenės šiuos politikus pažinojo kaip patikimus, atsakingus, gerus valstybės tarnautojus, kurie galėtų išvesti šalį iš sunkios padėties.

5.3. Perversmas

Gruodžio 17 dienos perversmas užtruko apie pusantros valandos, vyko sklandžiai. Nors vienas pulkininkas leitenantas mėgino sustabdyti perversmą, visgi pamatė, kad tai beprasmiška, nes viskam buvo išties nuodugnai pasiruošta. Sąmokslininkai apgalvojo įvairias detales ir nebuvo iššauta nė viena kulka. Buvo duotos instrukcijos karinių dalinių vadovams užimti strategines miesto vietas ir institucijas, izoliuoti ministrus, Prezidentą, perversme nedalyvaujančius karininkus. Nors perversmas vyko naktį, Seimas vis dar posėdžiavo, tad jam buvo liepta išsiskirstyti. Povilas Plechavičius buvo viso perversmo vadas, o taip pat tapo laikinuoju Lietuvos diktatoriumi. Šalyje vėl buvo įvesta karinė padėtis, o kontrolę perėmė Laikinoji Karo valdžia. Netrukus Smetonai buvo pasiūlyta tapti Valstybės vadu, o Kazys Grinius atsistatydino iš Prezidento pareigų su sąlyga, kad bus laikomasi 1922 metų konstitucijos. Po kelių dienų Seime Smetona buvo išrinktas Prezidentu. Kitų metų pavasarį jis paleido Seimą ir pareiškė šalį iš sunkmečio vesią naudodamasis stiprios rankos politika. Tam, anot jo, reikės keisti konstituciją, seimo rinkimų įstatymą (Švoba, 1990: 157-178, Čepas, 2001: 168-172, Lempertas, 1975: 36-57, Vardys, 1978: 68-72, Ilgūnas, 2000: 334-362).

Jau 1922 m. laikinosios konstitucijos autoriai manė, kad Lietuva gali perimti kitų šalių demokratinio valdymo patirtį ir pritaikyti sau. Atrodo tam dar nebuvo pasiruošta, tad perversmas ir rodė, kad norima tam tikra prasme pataisyti to meto konstituciją (Švoba, 1990: 182). Išties konstitucija buvo sulaužyta jau pačiu perversmu, o ir iki pat naujos paskelbimo senosios nuostatų buvo nesilaikoma.

6. Naujasis režimas Lietuvoje

Pirmaisiais metais po perversmo režimą galima apibūdinti kaip griežtą ir nesubalansuotą. Ūkinis ir privatus gyvenimas turėjo nemažai laisvės, nors visuomeninis-politinis buvo stipriai sankcionuojamas (Kuodys, 2009: 250-251). Buvo persekiojami komunistai, griežtai prižiūrimos kitos organizacijos. Nors Smetona žadėjo naują seimą, vis delsė skelbti jo rinkimus. Jis nenorėjo grįžti prie seiminės valstybės su daug partijų, su jų nesutarimais. Būdamas stiprios rankos valdžioje šalininkas siekė kiek įmanoma ilgiau tvarkytis šalyje vienas kartu su ministru pirmininku. Abu jie simpatizavo fašistinėm idėjom (Švoba, 1990: 197).

1929 m. Smetona atleido Voldemarą ir premjeru paskyrė švelnesnės politikos šalininką Juozą Tūbelį. Pasimatė autoritarinio režimo švelnėjimo ženklai. Amnestuoti kai kurie politiniai kaliniai, opozicinės partijos galėjo laisviau veikti, suspenduota karinės organizacijos Geležinis vilkas veikla. Taip pat buvo sumažinta parama ir kariuomenei, kuriai visa tai nepatiko ir ši net ketino pučo pagalba į valdžią gražinti Voldemarą (Švoba, 1990: 221-222).

Kuo toliau, tuo režimas darėsi vis griežtesnis, tautininkų partija su Smetona priešakyje skelbėsi vedantys šalį iš komunistų gniaužtų, tačiau kai kurie veiksmai nepateisino tikslų. 1936 m. suvaržomos draugijų veiklos laisvės, uždaromos visos partijos išskyrus tautininkų ir pogrindyje veikusią komunistų partiją (Švoba, 1990: 240, Truska, 2007). Taigi ir tais metais surengti Seimo rinkimai tapo dar vienu antidemokratijos šalyje pavyzdžiu, nes atstovais buvo išrinkti Smetonai parankūs asmenys, opozicija neturėjo jokių šansų. Taip buvo dar labiau sustiprintos Tautos vado pozicijos (Švoba, 1990: 240-242).

Visu Smetonos valdymo laiku šalyje galiojusi karo padėtis suspendavo spaudos, žodžio, susirinkimų, organizacijų ir kitas demokratines piliečių laisves (Truska, 2007), o paskutiniaisiais tarpukario nepriklausomybės metais Lietuvoje buvo dar labiau kišamasi į privatų piliečių gyvenimą (Lempertas, 1975: 126). Šalies biurokratinio aparato konstravimas, naujas savyvaldybių įstatymas, socialinė-ekonominė politika, pasižymėjusi valstybės nuolaidomis dvarininkijai ir kariuomenės paramos didinimu, opozicinių partijų uždarymas, vis stipresnį vado kulta skelbiančios 1928 ir 1938 metų konstitucijos, visuomenės informavimo priemonių apribojimas bei visu Smetonos valdymo laiku išlikusi karo padėtis leidžia daryti išvadą apie tvyrojusį autoritarinį režimą ir demokratijos gniuždymą (Truska, 1996: 197-277). Kita vertus, Lopata mano, kad cenzūros mažėjimas Smetonos paskutiniaisiais valdymo metais, organizacijų ir spaudos laisvių didėjimas rodo tam tikrą judėjimą link demokratijos (Lopata, 1998: 101). Visgi švelnesnė politikos kryptis buvo stebima ypač trumpą laiką. Galimas tendencijas sutrukdė Antrasis pasaulinis karas ir Lietuvos okupacija. Smetonos autoritarizmas baigėsi jo pabėgimu į JAV.

6.1. Karo padėtis Lietuvoje

Per nepriklausomybės metus šalyje karo padėties nebuvo tik 1926 m. antroje pusėje ir kelis mėnesius 1938-1939 metais (Kuodys, 2009: 260). Karo padėties įvedimas kėlė nemažą sumaištį. Pareigūnai ir karininkai neteisėtai naudojo savo padėtimi, besitraukiantys vokiečių okupantai sunkino situaciją. Tiesa, nors kariškiai ir naudojo tam tikromis privilegijomis, visgi jie išliko subordinuoti civilinei valdžiai (Kuodys, 2009: 279). Tačiau dėl to negalima turėti aliuzijų į demokratinę ginkluotų pajėgų subordinaciją, kadangi tai nėra tapatu. Civilinė kontrolė gali būti ir ne demokratinio pobūdžio. Visgi demokratinė santvarka mėgino mažinti karo padėties keliamus nepatogumus. Piliečiams buvo suteikiama kiek įmanoma daugiau laisvės. Padėties švelninimas rodė savo vaisius, nes vėliau dauguma gyventojų teigė, kad karo stovio visai nejautė, o kaimo žmonės nė nežinojo, kad jis buvo kada įvestas (Kuodys, 2009: 247-252).

Po 1926 m. perversmo šalyje argumentas įvesti ir laikyti karo padėtį buvo tariamas komunistų pavojus (Kuodys, 2009: 252), nors išties tokio tvirtinimo pagrįstumas kelia nemažai abejonių. Galiausiai nepaprastosios padėties režimas 1927-1940 metais praktiškai susiliejo su

autoritarine diktatūra ir tapo jo apsauga nuo visuomenėje kylančio nepasitenkinimo (Kuodys, 2009: 291). Išties keista, jog krašto apsaugai buvo išleidžiamas bene ketvirtadalis šalies metų biudžeto, vyko apmokymai ir buvo perkama įranga, o visgi prasidėjus karui ir gresiant okupacijai sprendimas priešintis, nors ir reikalaujantis tvirtos politinės valios, nebuvo priimtas.

7. Ar Lietuvoje buvo fašistinis režimas?

Fašistinis režimas, trečiame dešimtmetyje atsiradęs Italijoje susilaukė masių populiarumo ir kituose kraštuose. Tai buvo marksizmui priešinga ideologija, siekianti vieningumo, solidarumo, o ne klasių kovos ir susiskaldymo (Švoba, 1990: 186).

Lievin mano, kad “nuo 1930 metų Smetonos režime pradėjo ryškėti tam tikri fašizmo bruožai” (Lievin, 1995: 67). Jau kviečiant Smetoną vadovauti Lietuvai jis buvo vadinamas Tautos vadu. “Jaunoji Lietuva” manė, kad tauta gali būti suvienyta vieno vado valios pagalba. Visas režimas buvo grindžiamas nepakantumu nacionalizmo ideologijai (Lievin, 1995: 67). Buvo siekiama lietuvių tautos ir politinės galios didinimo atmetant ne tik komunizmo skelbiamą ideologiją, bet ir 1924 m. įstatuose skelbiamas demokratijos ir liberalizmo kryptis. Išties buvo palankiai žiūrima į fašizma ir nacionalsocializmą (Ivanovas, 2005: 57).

Izraelis Lempertas mano, kad fašistai yra kraštutiniai reakcionieriai, antikomunistai, perėmę Musolinio ideologiją ir demagogiją. Jie neigia buržuazinę demokratiją, teisėtumą, asmens laisves. Fašizmas pasižymi valdžios koncentracija asmens ar nedidelės grupės rankose, vykdomosios valdžios stiprinimu, vado kultu, visuomeninio gyvenimo unifikacija, ekonomikos reguliavimu (Lempertas, 1975: 11, 34). Lempertas visoje savo studijoje Smetonos ir visų tautininkų režimą be išlygų vadina fašistiniu, besipriešinančiu demokratijai, koncentruojančiu valdžią savo rankose, įtvirtinančiu cenzūrą ir apribojimus, naudojančiu terorą, demagogiją.

Andrius Bulota nuomone, pagrindiniai fašizmo bruožai Lietuvoje nesiskyrė nuo kitose šalyse įsitvirtinusio fašizmo. Buvo engiami komunistai, suspenduotos demokratinės laisvės ir teisės, valdančioji partija vykdė monopolinę politiką, eskaluojamas nacionalizmas, pertvarkomi įstatymai, sudarantys sąlygas vieno žmogaus ar partijos valdžios įsigalėjimui, naudojamas smurtas ir persekiojimai (Bulota, 1962: 4-5).

Vis dėl to režimo metu šalyje buvo išlaikyta universitetų ir teismų nepriklausomybė, nesimatė jokių rasizmo ar antisemitizmo apraiškų. Lyginant su Hitleriu ar Musoliniu, Smetona nebuvo linkęs į smurtą ar revoliucingumą, išliko praktikuojantis katalikas. Lievin mano, kad nors kuo toliau, tuo labiau ryškėjo autoritarizmas Lietuvoje, tačiau fašizmu to negalima vadinti (Lievin, 1995: 68). Su tuo sutinka ir Bernaras Ivanovas manantys, kad tos “<...kelios nacionalsocializmo ir fašizmo idėjos buvo iškeliamos visų pirma kaip priešprieša liberalizmui ir materializmui bei kaip

tautos suvienijimo priemonė istorinių grėsmių akivaizdoje” (Ivanovas, 2005: 59). Apskritai šis autorius mano, jog Lempertas ar Bulota tautininkų režimą vadino fašistiniu “<...komunistinės ideologijos vedami.” Kitaip tariant, jie fašizmu vadino darbininkų teisių ribojimą ir revoliucinių bruzdėjimų slopinimą. Tai išties nepakrįstos prielaidos. Štai pavyzdžiui tautinės vienybės idėja ir sekimas paskui Tautos vadą priskiriamas Italijos fašistams ir šia analogija remiantis daroma prezumpcija dėl panašaus režimo Lietuvoje (Ivanovas, 2005: 59-60).

Čia paantrinti gali ir Liudas Truska: “Kai kurių fašizmo bruožų (Tautos Vadas, vienpartinė sistema, korporacinės santvarkos užuomazgos, parlamento nebuvimas, griežta žiniasklaidos cenzūra) „smetoninėje“ Lietuvoje, matyt, buvo. Tačiau negalima nesutikti ir su žinomu mokslininku, pastabiu ir aštraus proto žmogumi Algirdu Greimu, jog A. Smetona išgelbėjo Lietuvą nuo fašizmo” (Truska, 2007). Kitaip tariant, jei Smetona nebūtų paėmęs valdžios ir vadovavęsis galbūt truputį Musolinio fašizmą primenančiomis priemonėmis, gali būti, kad arba valstybė būtų pati subyrėjusi, arba fašizmas būtų užgriuvęs kitų šalių pastangomis.

IŠVADOS

1) Nepriklausomo valstybingumo patirties stoka, teritorinis nevientisumas, tautos kūrimas buvo sunkinančios istorinės aplinkybės naujai moderniai valstybei, su kuo vienu metu susidūrė politinis elitas.

2) Bažnyčios-Valstybės ir centro-periferijos, pajungusios ir ekonominių takoskyrą, lūžiai buvo ryškiausios socialinės skirtys Tarpukario Lietuvoje, jos neigiamai veikė demokratinio režimo stabilumą, nebuvo politinio elito išspręstos.

3) Politinių partijų negebėjimas atrasti kompromisinius sprendimus, politinės kultūros stoka vedė į demokratijos žlugimą.

4) Lietuvai, tapus nepriklausoma, buvo kryptama į demokratinę santvarką, visgi demokratija ilgai Lietuvoje neišliko, nors 1922 metų konstitucija ir buvo bene tiesiausias tarpukario dokumentas, rodantis demokratizacijos kryptį.

5) Lietuvos ūkis buvo tvarkomas pažangiai, tiek iki 1926 metų, tiek vėliau, tačiau ekonominė sistema nespėjo perimti po nepriklausomybės paskelbimo įsivyravusios naujos politinės kultūros, todėl negalėjo jos palaikyti.

6) Profsąjungų atstovai turėjo didelę įtaką politinei sistemai, tačiau tarpininko vaidmens tarp šios ir socialinės sistemų jie neatliko.

7) Didžiąją Lietuvos nepriklausomybės dalį – nuo tautininkų perversmo iki pat nepriklausomybės praradimo - tarpukariu šalis buvo valdoma autoritarinio režimo pagrindu, o tam galimybes suteikė Smetonos kaip Tautos vado vykdoma politika bei įvesta karo padėtis, kas leido nepaisyti teisinio reglamento arba kurti palankią autoritarizmui aplinką.

8) 1926 metų perversmo priežastimis galima įvardyti kairiųjų politinių jėgų nesugebėjimą jausti visuomenės nepasitenkinimo besiklostančia situacija, kariuomenės nusivylimą dėl jų atžvilgiu taikomos politikos, opozicijos kurstymą, Smetonos asmenybę, kuri suteikė vilties, kad jis gali išvesti šalį iš susidariusios situacijos.

9) Nors po 1926 metų perversmo Lietuvoje galima stebėti tam tikrų fašizmui būdingų bruožų, tačiau tarpukariu šalyje fašizmo nebuvo.

LITERATŪRA

Monografijos:

- 1) Aleksandravičius Egidijus, Praeitis, istorija ir istorikai // Vaga, Vilnius, 2000.
- 2) Blažytė-Baužienė Danutė, Tamošatis Mindaugas, Truska Liudas, Lietuvos Seimo istorija: XX-XXI a. pradžia // Baltos lankos, Vilnius, 2009.
- 3) Čepas Ričardas, Mirties dekretas demokratijos gynėjams // Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, Vilnius, 2001.
- 4) Ilgūnas Gediminas, Kazys Grinius // Pradai, Vilnius, 2000.
- 5) Ivanovas Bernardas, Tautiškumo beiškant Antano Smetonos Lietuvoje // Versus aureus, Vilnius, 2005.
- 6) Jacovskis Eusejus, Uždangą nuplėšus: gruodžio 17 d. fašistinis perversmas ir visiškas atstovavimo teisės likvidavimas Lietuvoje 1926-1940 metais // Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, Vilnius, 1959.
- 7) Kasparavičius Algimantas, Didysis X Lietuvos užsienio politikoje : 1926 metų Lietuvos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutarties sudarymo analizė // Lietuvos istorijos institutas, Vilnius, 1996.
- 8) Krikštopaitis Algimantas, Saugi valstybė: idėja ir tikrovė: Tarpukario Lietuvos patyrimo struktūrinė interpretacija // Versus aureus, Vilnius, 2004.
- 9) Krupavičius Algis, Lukošaitis Alvidas, Lietuvos politinė sistema: sąranga ir raida // Poligrafija ir informatika, Vilnius, 2004.
- 10) Kuodys Modestas, Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919-1940 m. : daktaro disertacija : humanitariniai mokslai, istorija (05 H) // Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, Kaunas, 2009.
- 11) Lempertas Izraelis, Fašistinis režimas Lietuvoje // Mintis, Vilnius, 1975.
- 12) Liekis Šarūnas, 1939 The Year That Changed Everything in Lithuania's History // Rodopi, New York, 2010.
- 13) Lievin Anatol, Pabaltijo revoliucija. Estija, Latvija, Lietuva – kelias į nepriklausomybę // Baltos lankos, Vilnius, 1995.
- 14) Lopata Raimundas, Autoritarinis režimas tarpukario Lietuvoje: aplinkybės, legitimumas, koncepcija // Lietuvos istorijos institutas, Vilnius, 1998.

- 15) Maksimaitis Mindaugas, Politinis režimas buržuazinėje Lietuvoje 1926-1940 metais // Vilniaus V. Kapsuko universiteto Leidybinis skyrius, Vilnius, 1974.
- 16) Motieka Egidijus, Didysis Vilniaus Seimas // Saulabrolis, Vilnius, 1996.
- 17) Senn Alfred Eric, Lietuvos valstybės atkūrimas 1918-1920 // Mokslo ir enciklopedijų leidykla, Vilnius, 1992.
- 18) Sirutavičius Vladas, Nekrašas Evaldas, Lopata Raimundas, Svarbiausios Lietuvos Respublikos sutartys 1918-1995 // Vilniaus universiteto leidykla, Vilnius, 1997.
- 19) Šliogeris Vaclovas, Antanas Smetona: Žmogus ir valstybininkas: atsiminimai // Vilties spaustuvė, Cleveland, 1966.
- 20) Švoba Jonas, Seiminė ir Prezidentinė Lietuva // Vyturys, Vilnius, 1990.
- 21) Rokkan Stein, Lipset Seymour M., Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives // The Free Press, New York, 1967.
- 22) Truska Liudas, Smetona ir jo laikai // Valstybinis leidybos centras, Vilnius 1996.
- 23) Valančius Kazimieras Liudvikas, Lietuvos valstybės konstitucijos // Ekonomikos mokymo centras, Vilnius, 2001.
- 24) Vaskela Gediminas, Žemės reforma Lietuvoje 1919-1940 m. // Vilpsa, Vilnius, 1998.
- 25) Vaskela Gediminas, Lietuva 1939-1940 metais: kursas į valstybės reguliuojamą ekonomiką // Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2002.
- 26) Žostautienė, Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919-1928 metais // Mokslas, Vilnius, 1978.

Straipsniai iš žurnalų:

- 27) Butkus Zenonas, Valstybiniai perversmai Baltijos šalyse (1926 ir 1934 m.): panašumai ir skirtumai // Lietuvos istorijos studijos, 2007, T. 18: 69-82.
- 28) Gumuliauskas Arūnas, Autoritariniai režimai Lietuvoje ir Lenkijoje tarpukariu: skirtumai ir panašumai // Acta humanitarica universitatis Saulensis, T. 7, 2008: 87–95.
- 29) Maksimaitis Mindaugas, Buržuazinio teisėtumo paneigimas administracinių-policinių organų antiliaudine veikla Lietuvoje 1919 – 1926 metais // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A, 2(13), 1962: 23-33.
- 30) Maksimaitis Mindaugas, Karinių-administracinių organų savivalės įteisinimas Lietuvoje 1919 – 1926 m. ypatingais valstybės apsaugos įstatais // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A, 1(13), 1962: 21-40.
- 31) Stakeliūnaitė Danutė, Valstiečiai liaudininkai Steigiamajame Seime (1920 06 19 – 1922 02 02): tarp koalicijos ir opozicijos // 36-62.

Straipsniai rinkiniuose:

- 32) Kuodys Modestas, Karo padėties klausimas Lietuvos seime (1919-1927), knygos sudar. Surgailis Gintautas, Karo archyvas XXII // Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, Vilnius, 2007.
- 33) Vardys V. Stanley, The rise of authoritarian rule in the Baltic states. Knygoje: The Baltic States in peace and war 1917–1945. Edited by V. Vardys, R. Misiūnas. Pennsylvania, 1978: 68-80.
- 34) Krikščiūnas J., „Lietuvos žemės ūkis 1918-1938m.“ Kn. Vincas Kemžys (sud.), Lietuva 1918-1938. Kaunas: Šviesa, 1990

Dokumentai:

- 35) Lietuvos statistikos metraštis T. 11, 1938.
- 36) Lietuvos statistikos metraštis 1924-1926 m. // Valstybės spaustuvė, Kaunas, 1927.

Tyrimai:

- 37) Kasperavičiūtė Vitalija, „Lietuvos respublikos emigracijos politika 1918-1940m.“ Daktaro disertacija, Vytauto didžiojo universitetas, 2011

Internetinės nuorodos:

- 38) Aleksandravičius Egidijus, E. Aleksandravičiaus paskaita. Rasta: <http://www.tvdu.lt/senas/node/14>, [Žiūrėta: 2012 04 29].
- 39) Glovackas Sergejus, „Profesinių sąjungų istorija ir struktūra.“ 2011. < <http://www.seti.lt/profesiniu-sajungu-istorija-ir-struktura/>> [Žiūrėta 2012 05 05].
- 40) Sergejus Glovackas, „Profesinės sąjungos Lietuvoje ir pasaulyje. Istorija ir dabartis.“ 2010. < <http://kapitalizmoistorija.org/straipsnis/Profesines-sajungos-Lietuvoje-ir-pasaulyje-Istorija-ir-dabartis#1>> [Žiūrėta 2012 05 05].
- 41) Paleckis Justas, A. Bielskis, „Lietuvos profesinės sąjungos Europos ir pasaulio darbo judėjimo kontekste.“ 2008.

<http://www.paleckis.lt/Default.aspx?Element=ViewArticle&TopicID=36&ArticleID=3020&Lang=LT> [Žiūrėta 2012 05 05].

42) Truska Liudas, „Aksominė“ Antano Smetonos diktatūra Lietuvoje (1927 – 1940) // Pranešimas, 2007, Prieiga internete:

<http://www.paleckis.lt/Default.aspx?Element=ViewArticles&TopicID=52&Lang=LT>